
UDK 811.163.42"1673/1784"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 10. X. 2006.

Josip LISAC

Filozofski fakultet u Zadru

KULTURA HRVATSKOGA JEZIKA U DOBA "KNJIGE OD USPOMENE" (1673.-1784.)

Sažetak

U članku se obrađuje kultura hrvatskoga jezika u doba nastajanja Knjige od uspomene, bosančicom pisanoga djela iz Šibenika. Obrađuju se hrvatska grafijska, pravopisna, gramatička i rječnička pitanja razdoblja od 1673. do 1784., također franjevački prinos toga vremena hrvatskom jeziku, naravno, s posebnim obzirom na Knjigu od uspomene.

Ključne riječi: bosančica, štokavska ikavica, franjevci, Šibenik, standardizacija.

Knjiga od uspomene pisana je od 1673. do 1784., a to je vrlo težak odsječak hrvatske povijesti uopće, pa i hrvatske jezične povijesti, ali ipak doba koje je bitno obilježilo i našu suvremenost i naš današnji jezični standard. Pisana je *Knjiga od uspomene* bosančicom, pismom kojim se dugo, iznimno do 20. stoljeća, bilježe hrvatski tekstovi, uz ostala dva pisma, glagoljično i latinično. Bosančicom pisanih tekstova u šibenskoj i u skradinskoj biskupiji bilo je u 17. i osobito u 18. stoljeću puno, a franjevci su ju rabili uglavnom redovito. Već osjetno prije izrazito je sužena uporaba glagoljice u Hrvata, a nakon sredine 18. stoljeća posve je u povlačenju još u 17. stoljeću u mnogim krajevima intenzivno živa bosančica. Bosančica je na šibenskom području bila i samostanskoga i begovskoga

tipa, a gdjekad se miješala s glagoljicom, pa su se i isti ljudi potpisivali i bosančicom i glagoljicom. Vidimo da se u Šibeniku bosančicom pisalo još i onda kad je već bilo očito jasno koje je pismo, latinično, postalo glavnim u hrvatskom narodu. Zapadnom ćirilicom pisana je *Humačka ploča* u 11. stoljeću, *Kulinova listina* i *Povaljski prag* u 12. stoljeću, *Povaljska listina* u 13. stoljeću sve do *Poljičkoga statuta*, dubrovačkoga *Libra od mnozijek razloga*, do djela Divkovićevih, Matijevićevih, Papićevih i Posilovićevih. Fra Stipan Margitić Jajčanin, iznimno važan u povijesti hrvatskoga jezika, objavljivao je svoja bosančicom pisana djela na početku 18. stoljeća, dakle bio je suvremenik *Knjige od uspomene*, uostalom, kao i fra Nikola Marčinkušić Lašvanin, pisac vrijedna *Ljetopisa*, također pisana bosančicom. Pokazuje se izrazita povezanost šibenskoga područja s djelatnosti bosanskih franjevaca. Posilović, primjerice, rodom iz Glamoča, školovao se u franjevačkom samostanu na Visovcu, a bio je i skradinski biskup.

Hrvatska latinička grafija uglavnom je sređena u hrvatskom narodnom preporodu, no ipak je dugo, sve do potkraj 19. stoljeća, do Brozova *Hrvatskog pravopisa* iz 1892., čekala definitivno rješavanje. To znači da su u doba *Knjige od uspomene* problemi još bili veliki, no opaža se slabljenje utjecaja talijanskoga slovopisa na hrvatskom jugu, također slabljenje mađarskoga utjecaja u Slavoniji. Tu je značenje hrvatskih pisaca iz Bosne veliko, iako je u njih grafija još manje sređena no što je slučaj u Slavoniji i Dalmaciji, no ipak je bosanska književnost važna “jer ujediniuje u sebi pozitivna svojstva i slavonske i jadranskih grafija” (Brozović, 1978, 39). U doba *Knjige od uspomene* pada i velika aktivnost Pavla Rittera Vitezovića, svestranoga pisca, marljivoga leksikografa i velikoga reformatora hrvatske latiničke grafije. Cjelovitiji utjecaj Vitezovićeve slovopisnog rada ipak u njegovo doba nije bio, nažalost, ostvaren. Naravno, u rješavanju grafijskih pitanja bili su aktivni i kajkavski autori, npr. Andrija Jambrešić.

Knjiga od uspomene pisana je kombinacijom fonološkoga i morfološkoga pravopisa, kao što je i inače bilo u tekstovima hrvatskih pisaca od potkraj 17. do potkraj 18. stoljeća, također prije i poslije toga doba sve do hrvatskoga narodnog preporoda kada je, kako se zna, prevladalo

morfonološko ortografsko načelo, važeće sve do *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza iz 1892. Potkraj bilježenja *Knjige od uspomene*, upravo 1779., izlazi *Kratki navuk za pravopisanje horvatsko za potrebnost narodnih škol*, isto tako *Uputjenje k slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnijeh učionicahu Kraljevstvu Slavonije*. Tada su kodificirana dva tadašnja hrvatska pravopisa, kajkavski i štokavski slavonski. *Kratki navuk...* objavljen je kao prošireno izdanje u Budimu 1780.

Hrvatske gramatike javljaju se relativno vrlo kasno, istom u 17. stoljeću. Riječ je o slovničkom radu Bartola Kašića iz 1604. te o općeslavenskoj gramatici Jurja Križanića iz 1665. koja sadrži i mnoštvo podataka iz hrvatskoga, upravo iz hrvatskoga jezika hibridnoga tipa. Usto, podatke o hrvatskom jeziku nalazimo i u gramatici talijanskoga jezika Jakova Mikalje, a spomena je vrijedna i njegova gramatika latinskoga jezika u kojoj su primjeri prevedeni na hrvatski jezik. Vidimo da su slovnice sastavljali veliki i svestrani muževi, pri čemu je osobito važan "otac hrvatske gramatike" Bartol Kašić, paški čakavac koji je napisao pretežno štokavsku gramatiku, a sama je ta činjenica iznimno važna, svakako povezana s time što se o jezičnim i političkim pitanjima mislilo u Vatikanu.

Kako smo ovdje usredotočeni na *Knjigu od uspomene*, moramo istaći veliku važnost slovnica fra Tome Babića i fra Lovre Šitovića. Oni su u 2. desetljeću 18. stoljeća pisci latinskih gramatika, preradbi latinske gramatike Emmanuela Alvaresa, ali su za nas ipak vrlo važni. Pisali su na latinskom jeziku, kao i Kašić, ali Babić se savjesno brine o đacima što nisu znali latinski, pa je mnogo prevodio na hrvatski, a i izlagao gramatička pravila na materinskom jeziku. Babićeve je gramatika štokavska i uglavnom ikavska, pisana jezikom bliskim današnjem hrvatskom standardnom jeziku, jezikom kakvim je napisao *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, glasovitu *Babušu*, u 18. stoljeću vrlo čitanu knjigu. Po prilici takvim jezikom napisana je i *Knjiga od uspomene*. U *Cvitu* (drugo izdanje) Babić je, među ostalim, preradivao razne tekstove prethodne mu hrvatske književnosti, među njima i Šitovićeve. Čakavske je tekstove štokavio, mnogo pjevao u desetercu, kao poslije Grabovac i Kačić. Šitović je svojom slovnicom, koja je izišla u tri izdanja, znatno utjecao na drugo izdanje Babićeve gramatike. Babić i Šitović su i začetnici hrvat-

skoga gramatičkog nazivlja. Veliko je značenje gramatike Ardelija Della Belle iz 1728.; on se mnogo oslanjao na Kašićevu slovnice, ali je i samostalan u značajnoj mjeri. Zapravo je napisao gramatiku bogate književnosti u Dubrovniku, pa je snažno utjecao na buduće hrvatske pisce, leksikografe i gramatičare, tj. na oblikovanje hrvatskoga književnog jezika. Franjevačke gramatike u drugoj polovici 18. stoljeća u Dalmaciji su priredili Gašpar Vinjalić, Mijo Bilušić i Andrija Bujas, ali je samo Jurinova *Slovkinja* (1793.) objavljena. U Jurinovoj gramatici nalaze se i mali latinsko-talijansko-hrvatski rječnici. Nedvojbenu vrijednost imaju i slavonske gramatike Blaža Tadijanovića, Matije Antuna Reljkovića i Marijana Lanosovića, sve tiskane u drugoj polovici 18. stoljeća kada je hrvatski standardni jezik već uključen u ozbiljnu standardizaciju. Među Slavoncima bitno mjesto pripada upravo Reljkoviću, piscu glasovitoga *Satira*. Sama njegova gramatika pokazuje kako je bio svjestan standardizacijskih procesa i štokavske ikavštine i štokavske (i)jekavštine. I prve kajkavske gramatike Antuna Rajspa (kontrastivna njemačko-kajkavska gramatika), Ivana Vitkovića (u rukopisu) i Ignacija Szentmártonyja nastaju u 2. polovici 18. stoljeća, tijekom nastajanja *Knjige od uspomene*.

Pregled hrvatskih rječnika u doba *Knjige od uspomene* svakako pokazuje da se još jednom moramo podsjetiti na niz nesretnih okolnosti u hrvatskoj jezičnoj povijesti, a da ne nabrajamo mnogo, spomenut ćemo da je tako bitan događaj kao objavljivanje prijevoda *Biblije* u nas čekalo stoljećima; velebni Kašićev napor otisnut je s višestoljetnim zakašnjenjem, upravo 1999. u Paderbornu, Münchenu, Wienu i Zürichu. Kašićeva je *Biblija* štokavska i (i)jekavska i doista najavljuje današnji hrvatski jezični standard. Kašić je svakako mnogostruko važan autor, pa i kao pisac lekcionara, na kojem je području donekle slijedio lekcionara Ivana Bandulavića.

Približno slično bilo je i s rječnicima u vremenu o kojem govorimo. Npr. potkraj 17. stoljeća nastao je rječnik *Blago jezika slovinskoga ili slovník*, a to je djelo fra Ljudevita Lalića iz Ružića u Hercegovini. Lalić, nasljedovatelj Jakova Mikalje, uvrstio je u rječnik latinske, talijanske i hrvatske riječi. Taj rječnik, nedavno pronađen – uglavnom pisan bosančicom, nešto i glagoljicom – još je uvijek, naravno, netiskan. Tanzlinge-

rovi rukopisni rječnici talijanskoga, hrvatskoga i latinskoga također su ostali do danas neobjavljeni. Ipak o njima znamo mnogo jer su u međuvremenu znanstveno obrađivani. Ivan Tanzlinger Zanotti je purist koji nije puno crpio samo iz govora zadarskoga područja nego i iz starijih rječnika i iz mnogih hrvatskih pisaca, uključujući i kajkavce i štokavce iz južne Ugarske. Golema je šteta i od neobjavlivanja Vitezovićeve latinsko-hrvatskoga rječnika pripremljena na početku 18. stoljeća kad je već hibridna (čakavsko-kajkavsko-štokavska) koncepcija hrvatskoga književnog jezika – propašću zrinsko-frankopanske urote – izgubila šanse za uspjeh.

Prvi slavonski rukopisni hrvatsko-latinski rječnik Ivana Jakobovića također je ostao netiskan, a donekle je sličan kajkavskom Habledićevu rječniku. Neobjavljen je ostao i hrvatsko-latinski rječnik Dubrovčanina Đure Matijaševića, kao i neki drugi, manje važni rječnici, no objavljen je veliki rječnik Ardelija Della Belle, Mletci, 1728. To je rječnik velika značenja i s obzirom na jezična rješenja hrvatskih preporoditelja, pa i s obzirom na naš današnji jezični standard. Talijan rodom, oslonio se Della Bella poglavito na dubrovačku štokavsku (i)jekavsku baštinu, ali je prihvaćao i čakavske leksičke utjecaje.

Godine 1740. pojavio se davno prije izrađeni veliki Belostenčev rječnik hibridnoga tipa i velikog utjecaja u hrvatskoj književnosti. Kako je općenito poznato, utjecao je i na jezik Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*. Godine 1742. izišao je kvalitetan kajkavski rječnik Franje Sušnika i Andrije Jambrešića, a u nj su također uključene latinske, njemačke i mađarske riječi. Sušnik-Jambrešićev rječnik oslanja se i na čakavske i na štokavske riječi, ali manje od Belostenčeva.

Posebno je važno naglasiti da nije objavljen ni rječnik fra Josipa Jurina iz Primoštena izrađen (iako ne do kraja) oko 1770., a sadrži latinske, hrvatske i talijanske riječi. O tom se rječniku također danas zna mnogo, no važan bi bio zadatak hrvatske filologije da se on i objavi. Taj rječnik, oslonjen i na baštinu (Mikalja, Della Bella), sadrži mnogo riječi šibenskoga područja, a uz ikavizme donosi i (i)jekavizme. Slavonac Marijan Lanosović na kraj je svoje gramatike uvrstio popis njemačkih i hrvatskih riječi, a pripremio je i više rukopisnih rječnika. Konačno, u rukopisu je

ostalo i djelo Adama Patačića *Dictionarium latino-illyricum et germanicum*, poznato uglavnom po obradbi Ljudevita Jonkea (1949.).

Nakon što smo kratko pregledali djela što su pridonosila razvoju i stabilizaciji hrvatskoga jezika u stotinjak godina koje nas zanimaju, pogledajmo još kratko kakva je tada bila općenita situacija s hrvatskim jezikom i s njegovom kulturom, kakvu je ulogu odigrao jezik franjevačkih pisaca, pa i kakvo je mjesto *Knjige od uspomene* u kulturi hrvatskoga jezika u doba kada je ona nastajala.

U doba kad se počnu zapisivati bilješke o šibenskim franjevkama čakavski književnojezični tip izrazito je oslabio; čakavci će ubrzo uglavnom prijeći na štokavsko pisanje. Hibridni književnojezični tip, kako rekosmo, već je 1671. izgubio pretpostavke za uspjeh, dok se kajkavski književnojezični tip lijepo razvijao, pa je otpočela i dobro se razvijala i njegova standardizacija. Štokavsko pisanje u 17. stoljeću izrazito je ojačalo, pri čemu su osobito važni Ivan Gundulić i još neki Dubrovčani, posebno Ivan Bunić i Junije Palmotić, na smjeni 17. i 18. stoljeća i Ignjat Đurđević.

No, značajan je i razvoj književnosti na štokavskom bosanskohercegovačkom i širem prostoru. To je osobito važna činjenica zato što do nje dolazi u okvirima prostrane franjevačke redodržave Bosne Srebrene. Na tom se području jezik propovijedi ujednačava, a tako je i u djelovanju uprave reda. Sve od Dalmacije do južne Ugarske nastojalo se oko homogenosti jezika, do čega je izrazitije dolazilo ubrzo nakon prvih bosanskih pisaca kao što su Matija Divković i Ivan Bandulavić. Taj književni jezik pretežno novoštokavske ili njoj relativno bliske osnove, pučkoga tipa i nadregionalne raširenosti svojevrsan je kontrast u odnosu na profinjenu umjetnost Dubrovnika i ostalih južnohrvatskih središta, koju su franjevci na svoj način prenosili publici drugačijih čitateljskih navika, a u čemu je njihova zasluga upravo golema. Zapravo je posebno važna i pojava znatnoga broja nebeletrističkih proznih tekstova, jer se na taj način počinje ostvarivati i funkcionalna polivalentnost zacrtanoga standarda. Franjevački uzus u 18. stoljeću predstavlja i svladavanje dijalekatskih razlika među pojedinim predjelima, ali ujedno on i prima utjecaje

južnohrvatske književne tradicije, pri čemu veliku popularnost zasluženno stječe Stipan Margitić Jajčanin.

Mnogo srodnosti s bosanskim piscima ima u njihovu dalmatinskom susjedstvu, recimo u Tome Babića, ali i u Slavoniji i u južnoj Ugarskoj. Vrijedno je spomenuti Nikolu Kesića iz budimskoga kruga kojega je mjesto u prethistoriji hrvatskoga standarda nezanemarivo, posebno s obzirom na to da njegove *Epistole i evanđelja* (Budim, 1740.) predstavljaju jednu od niza hrvatskih stilizacija lekcionara, i to upravo onu koja je bila glavnom podlogom Katančićeva prijevoda *Biblije* i kojoj su Bandulavićeve *Pištore i evanđelja* (Venecija, 1613.) bile uzor. Bosanci pišu uglavnom ikavski, manje (i)jekavski ili s miješanim refleksima jata, dok drugi franjevci pišu ikavski na području Bosne Srebrene. To, posebno s obzirom na dubrovačku (i)jekavicu, znači da je tada nejasno priklanjanje ikavici ili (i)jekavici među štokavskim hrvatskim piscima. No, tendencije upravo novoštokavskoga razvoja tijekom 17. i 18. stoljeća sve su izrazitije. Oko sredine 18. stoljeća otpočinje novoštokavska hrvatska standardizacija na jasniji način nego prije, pri čemu su Kačić i Reljković najvažniji pisci, osobito važni zbog iznadregionalnosti svoga pisanja. Oni su i utjecajni autori, primjerice, među srpskim piscima, gdje je čitan i Vid Došen.

Hrvatski franjevci uključili su se zdušno u katoličku obnovu obraćajući se siromašnom seoskom puku željom vjere, i to pomoću knjiga. Zato su te knjige pisane pristupačnim jezikom, uglavnom bosanskom štokavštinom. Na primjer, Kačić je šćakavac iz Makarskoga primorja, ali on piše uglavnom štakavski, npr. *godište*, kao uostalom i Divković, koji je također bio šćakavac. Franjevci (npr. Kačić) često spominju slovinstvo, ali u prvom redu vode brigu o krajevima između Drave, Drine i Jadrana. Kačićev jezik, zasnovan na izrazu stvorenu u bosanskoj franjevačkoj književnosti, prodro je u sve hrvatske krajeve, a djelovao je i daleko izvan hrvatskoga kolektiva. Njegov uspjeh temelji se i na tome što on nije vjerski pisac, poput mnogih franjevac prije njega. On je (manje-više kao i Reljković) veliki prethodnik iliraca sekularizacijom, ali i uključivanjem u europske duhovne tijekove. Kako god je Kačić povezan

s pukom, povezan je i s folklorom i sa starijom hrvatskom književnosti koju preporučuje.

U sklop franjevačkih nastojanja uklapa se, naravno, i *Knjiga od uspomene*. To je očito i iz jezika kojim je *Knjiga od uspomene* pisana. Franjevački su, naime, prinosi hrvatskom jeziku i hrvatskoj književnosti veliki i bitni, sve od početaka 17. stoljeća otkad su pripadnici toga reda stvorili mnogobrojna vrlo raznolika djela. Mnogo su franjevci stvorili u beletrističkom smislu, poglavito su, pak, izgrađivali hrvatski standardni jezik oblikujući ga s drugima tijekom stoljeća. Velikim su dijelom isusovci objavljivali jezikoslovna djela, dok su franjevci u praksi izgradili hrvatski novoštokavski pisani jezik s kompromisnom nadregionalnom grafijom. Taj su jezik postupno preuzimali i drugi Hrvati izvan kajkavskoga područja na kojemu se prostoru standardizirao u drugoj polovici 18. stoljeća i na početku 19. stoljeća, a u hrvatskom narodnom preporodu, osobito važnom i u grafijskom smislu, takav su jezik prihvatili i kajkavci.

Na šibenskom području u 17. i u 18. stoljeću djeluje niz važnih autora (Pavao Posilović, Tomo Babić, Jeronim Filipović, Karlo Marojević, Petar Knežević, Josip Banovac, Jakov Pletikosa, Mate Zoričić, Josip Jurin, Andrija Kačić Miošić), tihih pregalaca, kako reče Radoslav Katičić (2001.), koji su ukupnim svojim djelovanjem stvorili baštinu u hrvatskim uvjetima iznimno važnu.

Usporedimo kratko jezik *Knjige od uspomene* i Kačićev jezik, i jedan i drugi veoma oslonjen na bosansku franjevačku baštinu. Npr. *Knjiga od uspomene* (KoU) uglavnom je ikavski tekst, kao Kačićeva djela (Kačić: *zabiližiše* – KoU: *zabiližiti*; Kačić: *dileći* – KoU: *podilio*; Kačić: *odiću* – KoU: *odivaju se*; Kačić: *divičanstvo* – KoU: *divičanstva*; Kačić: *kolina*: KoU: *kolina*; Kačić: *kriposti* – KoU: *kriposni*; Kačić: *lipo* – KoU: *lipo*; Kačić: *misto* – KoU: *misto*; Kačić: *naslidovati* – KoU: *naslidovati*; Kačić: *tilo* – KoU: *tilo*; Kačić: *vrime* – KoU: *vrime*; Kačić: *zapovidnici* – KoU: *zapovidat*). Kačić ima uglavnom *dao*, u *Knjizi od uspomene* redovito je *čuo* ili slično. U Kačića je redovito *naći* ili slično, tako je i u *Knjizi od uspomene*, npr. *poći*. U *Knjizi od uspomene* češće je *greb* nego *grob*, a i u Kačića dolazi *greb*. U Kačića je *što* sustavno, a i *Knjizi od uspomene* dolazi *što*, ne *šta*. U Kačića je *ta* u značenju “taj”, a i u *Knjizi od uspomene*

čitamo *ta razlog*. U Kačića je *vas* "sav", a i u *Knjizi od uspomene* čitamo *vas grad* "sav grad". U Kačića dolazi i *može* i *more* od glagola *moći*, pa se ne treba čuditi obliku *može* u *Knjizi od uspomene*. U Kačića *varoš* je muškoga roda, a uglavnom je tako i u *Knjizi od uspomene*.

U Šibeniku, u blizini Visovca, oslon na franjevačku baštinu sasvim je prirodan. Kaže, na primjer, *Knjiga od uspomene* da je Klara Žižić "pod svetim habitom kao jedna svića sijala poniženstvom" (str. 31), a *poniženstvo* "poniznost" tipična je franjevačka riječ. *Poniženstvo* nalazimo u Divkovićevim *Besjedama*, u Bandulavića, u Posilovića, u Margitića, u Dobretića itd. Doduše, nalazimo *poniženstvo* i u Vrančićevu rječniku, u Bartola Kašića, u Ivana Gundulića itd., pa se jasno razabire da su pohvale majci Klari Žižić o njezinu *poniženstvu* izišle iz dubine hrvatskoga jezika, došle su i do nas danas, a treba da u osobitim prilikama stignu i do budućih hrvatskih naraštaja.

Literatura

- BROZOVIĆ, Dalibor (1978), "Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti", in: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, pp. 9-83.
- JONKE, Ljudevit (1949), "Dikcionar' Adama Patačića", in: *Rad JAZU*, 275, pp. 71-175.
- KATIČIĆ, Radoslav (2001), "Pavao Posilović – glas iz vremena tihih pregalaca", in: *Zbornik o Pavlu Posiloviću*, Šibenik – Zagreb, pp. 9-16.
- *Knjiga od uspomene* (2005), priredili fra Hrvatinić Gabriel Jurišić, Josip Lisac, s. Terezija Zemljić, uredili Josip Lisac, s. Terezija Zemljić, Šibenik.
- LISAC, Josip (1996), *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*, Zagreb.
- LUKEŽIĆ, Iva (2005), "Jezična norma u *Razgovoru ugodnome naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića", in: *Fluminensia*, 17, 2, pp. 17-44.

- MOGUŠ, Milan – VONČINA, Josip (1969), “Latinica u Hrvata”, in: *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 11, pp. 61-81.
- PRANJKOVIĆ, Ivo (2000), *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebre-
ne*, Zagreb.